

Д.С.Іщенко

Давньокіївська рукописна традиція перекладів повчань Феодора Студита

Давньоруська рукописна спадщина є основним джерелом відомостей про мову Київської Русі. Безперечною є важливість всебічного наукового дослідження лінгвістичної інформації, яка міститься в рукописах, що дійшли до нас, в усій їх сукупності. Однак багато рукописів ще не вивчені лінгвістично, мовні факти, що знаходяться в них, не включені до наукового обігу. Неодноразово підкреслювалася важливість безпосереднього звернення до рукописного матеріалу для дальшого розвитку науки про історію мови.

У 1980 р. В.М.Русанівський зазначив: «Мова старослов'янських рукописів періоду Київської Русі як перекладних, так й оригінальних вивчена слабо... Необхідно організувати докладне вивчення і лексикографічне опрацювання лексики східнослов'янських рукописів, написаних старослов'янською мовою» [11:85-86]. Справа, однак, просувається повільно, тому показовим є висловлювання Г.П.Півторака з 1996 р.: «За більше ніж столітній період існування історичного мовознавства основне завдання істориків мови не мінялося: це - всебічне дослідження писемних пам'яток різних епох і на цій науковій базі відтворення історії мови свого чи інших народів... Проте досягнення східнослов'янського... історичного мовознавства далеко не сумірні з наявною надзвичайно багатою джерелознавчою базою писемних джерел» [10:15]. Отже, вивчення давніх східнослов'янських рукописів, більшість з яких досі не опублікована, є дуже актуальним.

Надзвичайно важливим є встановлення за рукописами корпусу давніх текстів, які побутували на Русі ще у київський період, бо вони нерідко збереглися лише у більш пізніх списках. Серед них помітне місце посідають тексти перекладні.

Перекладацька діяльність зробила значний внесок до розвитку духовної культури Київської Русі, до формування давньоруської літературної мови [7:3-4]. Багато творів, перекладених у давньому Києві, продовжували переписуватися й використовуватися протягом наступних століть. Рукописна традиція давніх перекладних текстів має ретельно досліджуватися.

Катехізичні повчання Феодора Студита, видатного візантійського автора кінця VIII - початку IX ст.ст., стали відомі на Русі у перекладі з грецької вже у XI ст., після запровадження у Печерському й інших монастирях

Студійського статуту [1:5; 4:224-225]. Це стосується не тільки більш відомої 2-ої книги Великого катехізису (її найстарший список - РДБ (Москва), збір. МДА, №52, XIV ст.), але й групи повчань Малого катехізису, що складають комплекс з 12-14 повчань у рукописних збірниках. Усі такі збірники мають досить стабільний склад творів різних авторів і за своїм походженням чітко пов'язуються з Києвом та його регіоном. Зупинимося на цьому докладніше.

Пергаментний збірник РДБ (Москва), збір. Рум'янцева, №406, XV ст. - далі Рум. - був знайдений в Гомелі [6:26], тобто порівняно недалеко від Києва. Ще О.Х.Востоков відзначив у цьому збірнику характерну взаємозаміну у та в: ни в кого же; вѣтъѣхочу имяхоу; оулагалище; оу водоу мещо(т) [8:621]. Сукупність таких даних може з великою вірогідністю свідчити про українське походження рукопису.

Збірник Австрійської національної бібліотеки у Відні, збір. Слов'янське, № 15, XVI ст., належав Києво-Печерському монастиреві, звідки був у 1714 році вивезений на Афон [15:221-225; 17:150-156]. Ніщо не заважає припущенню, що рукопис був написаний у Києві.

Збірник РДБ, збір. Музейне, №9074, XVII ст. - далі Муз. - був переписаний у 1651 р. у Мгарському Лубенському монастирі, в Україні. У XVIII ст., виходячи з запису володаря, рукопис знаходився у Києві [5:211-215].

Збірники НБУ (Київ), збір. Лаврське, №№224(50), XVII ст., 224 (48), 226 (47), 227 (49), поч. XVIII ст. [9:74] походять від спільного киево-печерського протографа [2:164-165].

Усі вказані збірники містять у цілому одні й ті ж самі тексти, зокрема, що дуже показово, твори Феодосія Печерського, давньоруського автора, який жив, як відомо, у Києві й високо поцінював твори Феодора Студита. У Московській Русі такі збірники не були відомі, а Малий катехізис Феодора Студита був поширений там в іншому перекладі, що прийшов від південних слов'ян у період 2-го південнослов'янського впливу (напр., ДІМ (Москва), збір. Чудовське, №36/238, XV ст.; РДБ, збір. Йосифо-Волоколамське, №604, XVI ст.) і був включений до збірників іншого складу (напр., РДБ, збір. МДА, №47, XVI ст.; збір. Трійце-Сергієвої лаври, №146, XVI ст.).

Комплекс повчань Малого катехізису (далі - МК), які входять до збірників київського походження, існує й самостійно, у поєднанні з низкою повчань Великого катехізису і словами київського письменника XI ст. Григорія Філософа. Такими є рукописи РНБ (СПб), збір. Соловецьке, №1134/1244, к.ХV-поч.ХVІ ст.ст. - далі Сол.; ДІМ, збір. Уварова, №423, XVI ст. - далі Увар.; РДБ, збір. Прянишникова, №134, XVI ст. - далі Прян. Окремі

повчання цього комплексу трапляються в давньоруських пергаментних Прологах вже з кінця XIII ст. (напр., Прологи РГАДА (Москва), Ф.381, №№153, 169, 170; БАН (СПб.), №№4.9.26; 4.9.31).

Хоча більш ранні списки цього перекладу повчань МК не збереглися, лексичний матеріал текстів свідчить про давність створення перекладу. Наведемо кілька прикладів, спираючися на текстологічні дані й маючи на увазі, що навіть пізні списки можуть зберігати давні читання й що слова, які здаються дивними й незрозумілими, часто виявляються первинними стосовно ясних і зрозумілих. Наявність у перекладних текстах слів, які вживалися, за даними історичної лексикографії [використані словники 12; 13; 14; 18], у найдавніший період і невідомих у більш пізній час, може бути вагомим доказом давності перекладу, бо під час переписування й редагування текстів змінювали застарілу на той час лексику на нову, але не навпаки.

У повчанні МК 43 відповідно до гр. εἶναι ἐν ἀνθρώποις ἐπενεϊδίστων (грецькі паралельні тексти наводяться за [16]) читаємо в рукописі Рум.: **еже естъ члкоу роугоу** (у Прян.: **члко(м) роугоу**). В інших списках знаходимо варіанти: **еже естъ члвѣкомъ рѣга** (Сол.); **...роуганъ** (Увар.); **еже естъ во порѣганіе члвкомъ** (Муз.). Первинне читання наявне, без сумніву, в Рум. і Прян., де перед нами давній фразеологізм **быти роугоу** - *переносити наругу*, з формою давального відмінка іменника чоловічого роду **роугъ** - *насмійка, наруга*. Це слово та фразеологізм засвідчені в ранніх пам'ятках, головним чином XI ст.; вони рано вийшли з ужитку, що підкреслюється наведеними замінами в деяких списках; крім того, у самому Рум. над словом **роугоу** написано більш пізнім почерком **в по** (тобто в **поругоу**, що здавалося, очевидно, зрозумілішим). В давнину ж така модель була поширеною: напр. **смѣхочъ быти**.

Грецькому **ὕψωμα** в МК 43 відповідає **высость** (Сол., Увар., Прян.) В Рум. над цим словом написано пізнішим почерком **ко**, а в Муз. читаємо **высокость**. Якщо **высость** було поширене найчастіше у XI-XIII ст.ст., то **высокость** є набагато пізнішим утворенням, яке відзначається лише з кінця XV ст., а поширюється у XVII ст. Уживання слова **высость** також свідчить про давність перекладу. У тексті МК 43 слід визнати дуже давнім дієслово **обавити са** - *проявитися*: **члкоуѣіе вѣіе безмѣрно шбави са** (Рум., Сол., Увар., Прян.; у грецькому тексті немає: *ἡ φιλανθρωπία τοῦ θεοῦ ἀφάτος*). Це слово трапляється в дуже ранніх пам'ятках, перш за все XI ст. У Муз. більш нове **швѣави са**.

Відзначимо також дієслово **застогати**: **ни єдинѣм же шбразомъ**

застающа (Сол., Увар.), застоюща (Прян.), яке рано вийшло з ужитку порівняно з його заміною пристающа (Рум.), пре(д)стоюща (Муз.), грецьке ὑπολείπται. Очевидно, словотвірний варіант насилати (тако й діавола насилємыа - Сол., Увар.) старіший від насилувати (... насилуємыа - Рум., Прян., Муз.) і вживається в дуже давніх текстах.

В усіх списках МК 94 читаємо фразеологічне словосполучення єсть подоба - *треба, слід* (но ш тѣ(х) точю да поглємъ иже в ратѣ(х) бѣгають аще єсть подоба - Рум.; неточний переклад грецького εἰ δοκεῖ, διασκεψόμεθα). Цей фразеологізм уживався в найдавніших пам'ятках, а в більш пізніх не відзначений.

Безумовно давнім є в МК 95 слово дошествєне: но за надеж(д)оу дошествїа (Рум. та інші списки; скорочений переклад грецького ἀλλ' ὅμως διὰ τὴν ἐλπίδα τοῦ Χριστοῦ καταλύματος). Після XII ст. слово не зафіксоване. Це ж стосується й прислівника доablyно (Рум., Сол., Прян.; у грецькому тексті немає: ὑποφέρει τὰ ἀλγεῖνα). Слово вживалося у XI-XIII ст. У Муз. пізніша заміна на доablyно, чим підкреслюється ранній перехід слова до архаїзма.

Наведені приклади можуть, на мій погляд, свідчити про давність створення перекладного тексту МК, наявного в розглянутих списках. Повчання МК були перекладені у комплексі, що реально існує в рукописах Сол., Увар. і Прян., а потім їх було включено до збірника типу Рум. та Муз. Первинність комплексу стосовно збірника покажемо на такому прикладі. У Рум. читаємо (МК 94): не вса ли соущаа изгоубили соутъ; в Муз.: ...изги(в)ли со(т). Однак у Прян., де повчання складають цілісний комплекс, знаходимо у відповідному місці: не всѣ ли соущаа и(х) изгоубили соутъ. Це ближче до грецького джерела: οὐ πάντα τὰ προσόντα αὐτοῖς ἀπόλεσαν, бо у перекладі збережено займенник αὐτοῖς - ихъ, випущений згодом у збірниках.

Східнослов'янське походження перекладу непрямо підтверджують відсутність в його тексті специфічних лексичних південнослов'янizmів, існування його тільки у східнослов'янських (але не південнослов'янських) списках (щоправда, К.Іванова, не наводячи доказів, твердить, що в Рум. представлено старий південнослов'янський переклад повчань Ф.Студита [3:642]). Звернімо в цьому зв'язку увагу на вживання слова *всегда*, яке, за даними словників, трапляється переважно в давньоруських пам'ятках (порівняно з прислівником *присно*). Напр., у МК 43 читаємо: *всегда* благодарѣа бжиа наслажающе са *всегда* и благловити его дѣлѣжьни есмъ (Увар.; те ж саме і в інших списках). Це є особливо показове при зіставленні з іншим

перекладом того ж повчання, який безумовно походить від південнослов'янського зразка; у згаданому рукописі ДІМ, збір. Чудовське, №36/238 у відповідному місці написано: **присно бл҃гдѣньи бѣи(х) примѣше присно и бл҃годарити его подобае(т)** (гр. αἰεὶ τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ θεοῦ ἀπολαύοντες αἰεὶ κοῦ εὐχαριστεῖν αὐτῷ ὀφείλομεν).

Усі розглянуті тут мовні факти - це лише невеличка частина наявного в рукописах багатющого лексичного матеріалу, який свідчить про давність перекладу повчань МК, що знаходяться у збірниках типу Рум., та про його східнослов'янське походження. Вважаю, що є достатні підстави пов'язати здійснення цього перекладу повчань Феодора Студита і включення його у збірники із стародавнім Києвом.

1. Владимиров П.В. Из истории древнерусской письменности (переводные творения отцов церкви, вопросы и ответы, Измарагды).-К.,1895.
2. Еремян И.П. Литературное наследие Феодосия Печерского//ТОДРЛ.-1947.-V.
3. Иванова К. Цикл постни поучения за неделю на Четиридесятиница//Климента Охридски. Сѣбрани съчинения.-София,1977.-Т.2.
4. Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе.-Пг.,1922.-Т.2.
5. Іщенко Д.С. Катехизичні повчання Феодора Студита в українській рукописній збірці XVII ст./Studia Slavica Hungarica -1982.-XXVII.
6. Козлов В.П. К истории комплектования Румянцевского собрания русских и славянских рукописей//Записки ОР ГБЛ.-1980.-Вып.41.
7. Мещерский Н.А. Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX-XV вв.-Л.,1978.
8. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея, составленное А.Востоковым.-СПб.,1842.
9. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве.-М.,1896.-Изд.2
10. Півторак Г.П. Актуальні проблеми східнослов'янської писемності XI-XIII ст.// Щорічні записки з українського мовознавства.-Одеса,1996.-Вип.4.
11. Русанівський В.М. Вивчення мови стародавнього Києва: стан і перспективи//Вісник АН УРСР.-1980.-№1
12. Словарь древнерусского языка XI-XIV вв.-М.,1988.-Т.1-4.
13. Словарь русского языка XI-XVII вв.-М.,1975.-Т.1.
14. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.-М.,1958.-Т.1-3.
15. Яцимирский А.И. Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек//Сборник ОРЯС.-1921.-Т.98.
16. Auvray E. Sancti patris nostri et confessoris Theodori, studitis praepositae Parva Catechesis.-Parisiis,1891.
17. Birkfellner G. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Oesterreich.-Wien,1975.
18. Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.-Vindobonae.1862-1865